

Павло МИХЕД,
доктор філологічних наук,
Інститут літератури
ім. Тараса Шевченка
НАН України

ПРО «НАШОГО» І «ЇХНЬОГО» ГОГОЛЯ

Микола Гоголь – український письменник чи ні? Це, безперечно, проблема другого ряду. Однак у ювілейний 2010-й рік ця проблема, збурена політичними чинниками, стала в загальному дискурсі чи не найпопулярнішою поряд з такими, як ... стосунки Гоголя з жінками і загадка смерті митця та його перепоховання у травні 1931 р. Сам цей факт змушує поставитися до цього питання уважніше. А введення творів Гоголя до програми з рідної літератури спонукає до наукового пояснення належності творчої спадщини письменника до національної культури і літератури.

Гоголя нині читає весь світ, у багатьох країнах сформувалися потужні наукові школи з вивчення його творчості, що свідчить: письменник не втратив своєї актуальності. Досить подивитися на численні цитування в постмодерністських текстах, щоб переконатися в цьому. Як відомо, є класика мертва: вона демонструє зразки, гармонію, симетрію, стилістичну вишуканість і метафоричну винахідливість, але не дотикається до сьогоденних проблем реальної людини. Вона – музей красивих речей. А є жива. Вона зачіпає, тривожить і збуджує душу, викрещує інтелектуальну іскру, породжує живу емоцію. Гоголь – живий класик, який продовжує захоплювати читача.

Означаючи свій час, митець вивів формулу: «світ у дорозі». Чи не цим він співзвучний сучасності? «Світ у дорозі» заторкує чимало питань, зокрема й вічне: як жити, що вартісне в цьому житті? Гоголь бере людину в її первісному вигляді й віднаходить у ній іскру Божу (навіть у найзнедоленіших). Він розпочав у літературі розмову про життя тіла і ставлення до нього. Гоголь означив велику кількість людських типів, подав існування людини в різних формах буття (спокійній і природній, героїчній і жертвопий, пустій і нікчемній, пожадливій і обмеженій), чим і досі полонить читачів. Справді, його творчість – це ціла енциклопедія буття. Водночас Гоголь чітко дав зрозуміти, яке існування можна вважати праведним. Це теж приваблює читача, бо, на щастя, й нині до праведності тягнуться люди. Праведність особливо актуальна в часи знецінення моралі й торжества сумнівних цінностей. Це час аскетів, здатних протиставити себе світові, бо тримається він усе-таки на праведниках. Гоголь різний у кожний окремих період своєї творчості, але в будь-якій епосі читач знаходить щось близьке собі по духу.

Стосовно ж спадку митця в російській та українській літературах, то тема ця дуже складна і дражлива. Аналізуючи її, ми входимо у сферу національ-

ного, яка у нас, сказати б, перегріта. Однак я спробую сформулювати свою думку щодо цього. Почну із зауваги: питання про «українськість» Гоголя виникло не сьогодні. Критика говорила про це вже з появою перших творів письменника. А щодо академічного літературознавства, то наприкінці XIX ст. проблема функціонування Гоголя в українському контексті стала предметом уваги науковців.

Симптоматично, що в одному з перших системних нарисів історії української літератури М.Петрова розділ, де вміщено главу про Гоголя, називається «Український націоналізм, або Національна школа в українській літературі». Історик літератури розглядає творчий спадок письменника в контексті українського письменства, вважаючи Гоголя «найкращим виразником національного напрямку української літератури в загальноросійському дусі»¹. А на початку XX ст. В.Перетц стверджував, що «дивне нерозуміння Гоголя можна пояснити, як нам видається, лише одним: за природою свого духу і творчості він був чужий великоруській літературі. Він, як показує аналіз його перших повістей, радше є в них художником, який завершує попередній розвиток малоросійської літератури, ніж починає новий»². Це був своєрідний відгук на подивування В.Белінського: «У Гоголя не було попередників у російській літературі, не було (і бути не могло) зразків в іноземній літературі»³. Спадщина Гоголя ввійшла до канону української літератури саме тому, що вона утримувала питомо українську художню традицію. Багато явищ української літератури не можна зрозуміти без Гоголя. Передусім це стосується романтичної стильової течії та необарокових явищ («химерного» роману, карнавальні-сміхового сегмента постмодернізму та ін.). Тож тема «Гоголь і українська література XIX–XX ст.» потребує серйозного підходу дослідників⁴. Українському гоголезнавству бракує системних досліджень з цієї проблематики, особливої уваги заслуговують періоди, коли актуалізувалася творчість письменника. А було це в

¹ Петров Н. Очерки истории украинской литературы XIX века / Н.Петров. – К., 2008. – С. 175.

² Перетц В. Гоголь и малорусская литературная традиция / В.Перетц. – Санкт-Петербург, 1902. – С. 49.

³ Белінський В. Собрание сочинений : в 3 т. / В.Белінський. – Москва, 1948. – Т. 3. – С. 63.

⁴ Відзначу дві фундаментальні праці: Крутікова Н. Гоголь та українська література (30–80 рр. XIX століття) / Н.Крутікова. – К., 1957; Барабаш Ю. Почва і судьба Гоголя и украинская литература у истоков / Ю.Барабаш. – Москва, 1995.

часи, коли українська культура отримувала можливість відносно вільного розвитку: так було на початку ХХ ст., у 1920-ті рр. і є тепер.

Якщо проаналізувати роль Гоголя і його творчості в культурному розвитку Росії й України, то виглядає вона досить непростою, тут є свої *pro et contra**. Ідеться про те, що Гоголь був не тільки великим будівничим, а й могутнім руйнівником. Така природа генія. Він руйнує усталений порядок, викazuje його нове розуміння і тим спонукає світ до змін, що відбуваються, як це часто трапляється, не обов'язково за життя письменника. Спокуса ж побачити ці зміни за життя часто веде художників до відмови від художнього слова і спроб звернутися до прямого, «лобового» слова (так було навіть з такими великими письменниками, як Л.Толстой чи Е.Золя), що шкодить художності, і письменники здебільшого не досягають мети.

Як слово генія відгукнеться, ніхто не знає. Точна бухгалтерія в таких речах неможлива, і наївно було б намагатися вирахувати й кинути на шальки терезів, хоча спокуса така є і загострюється в переломні моменти історії. Нині можна з певністю сказати, що спадок Гоголя, його творчість входять у культурний і, зрозуміло, літературний канон як російської, так і української літератури. Інша річ, що функціонування в обох канолах різняться разоче, оскільки канон будь-якої літератури має свій неповторний рецептивний механізм, що формується протягом тривалого історичного часу й по-своєму адаптує будь-яке явище, що засвоюється або ж відкидається з певних причин.

Коли говорити про Росію та її культуру, то можна сміливо констатувати, що Гоголь залишив глибокий слід в її історичному бутті. Він був ледве не останнім з великих українських місіонерів, наступ яких на Москву почався ще в середині XVII ст., і мав на меті інтелектуальну розбудову православної імперії, що бачилася з Києва твердиною християнства. Київські інтелектуали, гостро відчуваючи експансію католицького світу, вважали Москву оплотом православної віри, що змусило багатьох із них вирушити туди (серед найбільш відомих – Феофан Прокопович, Стефан Яворський та ін.)⁵.

Гоголь актуалізував і посилив месіанські настрої росіян у новий час. Чимало гасел, сформульованих ним, і досі живуть у свідомості російської людини й використовуються ідеологами російської національної ідеї (досить згадати хоча б «птаха-трійцю», що емблематично уособлює прагнення Росії зайняти особливе місце в сучасній цивілізації). Гоголь обрав Росію як своєрідне поле, а православ'я, що завжди також ототожнювалося з російською нацією, було для нього засобом оновлення християнської віри.

* «Pro et contra» (латин.) – «за і проти».

⁵ Див., напр.: Х а р л а м п о в и ч К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К.Харлампович. – Казань, 1914.

У розділі «Про ліризм наших поетів» із книжки «Вибрані місця з листування з друзями» він писав: «Чому ж ні Франція, ні Англія, ні Німеччина не заражені цією пошестю і не пророкують про себе, а пророкує тільки Росія? – Тому що сильніше за інших вчуває Божу руку на всьому, що в ній діється, і вчуває наближення іншого Царства. Через те й звуки в наших поетів стають біблійними»⁶. З погляду Гоголя, пристрасть до пророцтва є особливістю російської свідомості, російського месіанізму, який можна порівняти лише з єврейським: «І в єврейського народу чотириста пророків пророкували водночас: із них лише один був обранцем Божим, котрого сказання вносилися до святої книги єврейського народу; всі ж інші, ймовірно, говорили чимало зайвого, але тим не менш вони вловлювали, хай неясно й темно, той сенс, що його обрані вміли висловити розумно і ясно; інакше народ побив би їх камінням» [VIII; 251]. На зв'язку між проповідницьким пафосом у літературі з актуалізацією релігійної свідомості акцентував і відомий інтерпретатор творчості Гоголя Д.Мережковський, який вважав, що «Вибрані місця» – «перша», «слабка, бо рання», заповідана О.Пушкіним проба критики «як вічної і всесвітньої релігійної свідомості, як неминучого переходу від поетичного споглядання до дії – від слова до діла»⁷. У цьому ж фрагменті Д.Мережковський висловлює свій погляд на літературу кінця XIX ст. і значення «Вибраних місць» для російської літератури: «Треба було реально випробувати цей критичний перехід, як ми його випробували за останнє півстоліття, треба було побачити, як ми бачили в Л.Толстому і Ф.Достоевському кінець російської літератури, тобто кінець суто художній, несвідомої пушкінської творчості (“звуків сладких и молитв”) і водночас початок нової релігійної свідомості, нової “битви”, нової дії для того, щоб зрозуміти величезне, у цьому сенсі, пророче значення “Листування”»⁸.

Гоголь збурих глибинну магму імперського буття Росії, його проповіді й нині дієві, вони знаходять відгук у російській свідомості. У цьому випадку маємо справу із самочинним апостольством. Саме так, я вважаю, варто оцінювати і кваліфікувати стрижневий вектор життя письменника й мислителя⁹, що його Гоголь вирішив реалізувати саме в російському православному просторі. Росія своїми масштабами відповідала грандіозності його задуму.

⁶ Г о г о л ь Н. Полное собрание соч. : в 14 т. / Н.Гоголь. – Москва; Ленинград, 1937–1952. – Т. VIII. – С. 251. Далі посилаю на це видання в тексті: римською – том, арабською – сторінку.

⁷ Гоголь Н.: Pro et contra. Личность и творчество Н.В.Гоголя в оценке русских писателей, критиков, философов, исследователей : [антология]. – Санкт-Петербург, 2009. – Т. I. – С. 409, 410.

⁸ Там само.

⁹ М и х е д П. Апостольський проект Миколи Гоголя (спроба реконструкції) / П.Михед // СіЧ. – 2004. – № 7. – С. 12–23.

Книжка «Вибрані місця з листування з друзями» була спробою втілення православної редакції «нового християнства». У добу Романтизму Європа після атеїзму раціонального Просвітництва знову на вернула до християнської віри, і Гоголь став одним із провісників оновленого християнства (поряд із Ламенне, Сен-Симоном, Міцкевичем, Сильвіо Пелліко). Гоголівський проект – така собі романтична контрреформація, що мала на меті переродження православного люду.

Усвідомлення своєї обраності в Гоголя пов'язувалося з історією його містичного народження. Як відомо, двоє перших дітей Василя Опанасовича і Марії Іванівни народилися мертві. Тоді Марія Іванівна дала обітницю перед чудотворним образом Миколи Диканського: якщо народиться син, назвати його Миколаю – на честь святого. Нікоша, як його кликали в сім'ї, був *вимоленою* дитиною, дарунком Господнім. За словами сестри Ольги, він «любив згадувати про те, чому назвали його Миколаю». У віці дев'яти років помер його брат Іван. І у глибоко релігійній свідомості Гоголя, який вийшов із середньовічного українського села і був щиро віруючою людиною, з'явилася (не могла не з'явитися) сокровенна думка: Господь благоволих до нього не випадково. Він оберігає його, тобто Гоголь – обранець Господній. Ось де, на мою думку, коріння Гоголевого апостольства. Він протягом усього життя відчував своє особливе покликання. Звідси – його замкненість, таємничість, певна дивакуватість (з погляду інших), іноді зверхність. Головний діалог Гоголевого життя – діалог із Господом, причетність якого до всіх своїх справ він ніколи не ставив під сумнів. Визнання ж письменницького таланту і літературна слава лише зміцнювали його у вірі, бо «слово було у Бога, і слово було Бог», а той, хто володіє словом, – обранець Господній. Він за допомогою слів творить новий світ і чинить, як Творець. Таким постає поет у добу Бароко, і відлуння такого розуміння ролі поета відчувається не тільки в романтизмі, але, хай і трансформоване, й у мистецтві *fin de siècle**.

Гоголь мав дивовижний інтерес до світу й людини, прискіпливо спостерігав і глибоко аналізував сучасне йому життя. Діагноз, який він поставив російському суспільству, – неможливість подальшого повноцінного життя в умовах омертвіння людської душі. Письменник закладав у глибини російської свідомості ідею перемін, яка лише розросталася й актуалізувалася в наступні десятиліття, завершившись на початку ХХ ст. революцією, жахливим переворотом та руйнацією підвалин національного буття народу Росії і народів, що були в обозі імперії. Хоча сам Гоголь бачив і проповідував іншу форму оновлення світу – через ідею особистісного самовдосконалення й особистого спасіння вірою. Ця ідея – вічна альтер-

натива будь-яким революціям – виявилася в російському суспільстві дуже дратівливою і не спрацювала не тільки тому, що позитивістська доба, яка прийшла на зміну романтичному розчаруванню, проголосила смерть Бога (людина без Бога; людина, якій усе дозволено – предмет художніх і філософських студій Ф.Достоевського), а й тому, що поставила перед кожним надзавдання, яке виявилось не під силу, особливо тим нетерплячим, чия егоцентрична впевненість у своїй праведності була непорушною. З цим ми «благополучно» дожили до сьогодні в цілковитій упевненості, що негаразди лишилися десь позаду, а найчастіше ми їх бачимо «зверху», над нами, у середовищі можновладців, а себе уявляємо добропорядними, якщо не зразковими. Адже відомо: в чужому оці порошинку бачимо, а в своєму пенька не помічаємо. Саме з таким людським лукавством боровся Гоголь, закликаючи всі зміни починати з себе. Зрозуміло, що цим Гоголь актуальний не тільки для росіян. То є універсальна проблема. Митець прищеплював російському суспільству гостре й живодайне переживання християнського почуття, загострив і вивів його на перший план. Відомо, що Т.Шевченко й П.Куліш високо цінували «Вибрані місця з листування з друзями», книжку, з якої, за незначними винятками, посміялася інтелектуальна Росія, вподобавши далекий від об'єктивності гнівливий лист «неистового» Віссаріона Белінського.

Однак про свої ідеї, висловлені у «Вибраних місцях», Гоголь змусив говорити все російське суспільство. Його книжка нікого не лишила байдужим. Полеміка навколо неї – це перша в історії Росії загальнонаціональна дискусія. І приводом до неї стала праця малороса Гоголя. Уся Росія, що вміла на той час читати, стала його аудиторією. І хоча присуд був негативним, він не був тотальним. Окремі російські гуманітарії (молодші Аксакови, наприклад) високо оцінили гоголівську книжку. І вже наступні покоління почали виявляти жвавий інтерес до цього трагічного твору, що лишився на маргінесах духовних шукань ХХ ст. і лише нині, на черговій хвилі «нового середньовіччя», переживає «друге народження».

Ще й досі ми не осягнули ролі Гоголя у розвитку російської мови, хоча маємо багато цікавих зауваг Й.Мандельштама, А.Белого, Р.Якобсона, Л.Булаховського. За великим рахунком Гоголь був вихованим в українській народній стихії, зокрема й мовній. Його російська – це своєрідний ідіолект російської мови. Живої російської мови Гоголь до приїзду в Петербург не чув. Він не жив у російському мовному середовищі. А тому його російська мова природно викликала в сучасників подив. Та й сам автор був свідомий цієї вади і часто доручав друзям редагувати написане, створивши для текстологів чимало проблем. До цього часу не знято з порядку денного питання, як ставитися до редакції Прокоповичем

* «Fin de siècle» (франц.) – «кінця століття».

його першого зібрання творів 1844 р., приймати її чи ні? Гоголева картина світу, побудована на українських ментальних уявленнях, але втілена російською мовою, дала досить несподіваний ефект. Це спричинило своєрідний семантичний зсув усєї мовної системи. Р.Якобсон у статті «Що таке поезія?» запитує: «Хіба можна було б досягнути ослаблення суворих норм російської літературної мови, якби не прийшов українець Гоголь, що погано володів нею?». Російське слово набуло під пером письменника дещо іншої конотації, воно почало випромінювати незвідані семантичні обертони, слова спалахнули новими «пучками смислів» (О.Мандельштам). Російське слово під пером Гоголя стало пластичнішим, він прищепив йому енергію мовного комізму і гри, мовне поле приборало самодостатню креативність. Цей струс зачепив і лексику, і синтаксис, і ритміко-інтонаційний лад. Письменник постав, повторю ще раз, творцем оригінального ідіолекту російської мови. А.Белій вважав, що Гоголь не оволодів граматиною «москалів» і подумки перекладав російською з рідної говірки, наприклад, писав «послать по художника» (замість «за»). Саме з Гоголя розпочався процес інфікування словотворчістю носіїв російської мови. З погляду А.Белого, Гоголь був попередником В.Маяковського і В.Хлебникова. Певний парадокс полягає в тому, що саме ідіолект Гоголя разом із його неперевершеним сміхом чи не найвиразніше передають риси самобутнього профілю письменника, яскравого носія ментальності свого народу.

Водночас Гоголь був і потужним руйнівником Росії. Давайте дещо відсторонено подивимося, якою постала Росія в його творах. Придивимося до його головних творів – поеми «Мертві душі», комедії «Ревізор». Хіба такою була Росія, велика імперія, яка вже після антинаполеонівської кампанії нависла своєю потугою над Європою, змусивши рахуватися з собою? Російське воїнство переможно пройшло Європою. Подивіться на архітектуру Петербурга, на літературу кінця XVIII – початку XIX ст.: державінські оди, пушкінського «Мідного вершника». Усе це дихає величчю і могутністю, розкішшю і високою урочистістю столиці, відповідає сакральному духові імперії, де цар – «помазанник Божий». Імперія побутує у високому регістрі. Усе це, як сказав би М.Бахтін, перебувало у зоні «серйозного». І в цих пафосних і високих сферах, як диковинна комета, засвітився сміх Гоголя, від якого велика імперія почала на очах мізерніти. Сміх у російській культурі – явище маргінальне. Російська культура за своєю природою серйозна і понура. Як говорив Пушкін у вірші «Домик в Коломне»: «От ямщика до первого поэта, / Мы все поем уныло. Грустный вой. / Песнь русская». Це пояснюється суворими умовами життя й несприятливим кліматом. «Не до жиру», – кажуть росіяни. І ось у цей «серйозний» і понурий світ Го-

голь випустив сміх. Він і спокусив росіян. Іскристий сміх Гоголя в «Ревізорі» з жартів перших повістей перетворився на дошкульне висміювання інститутів імперії, він підкорив Росію. Після Гоголя стало модно сміятися з усього. Подивившись прем'єру «Ревізора», Микола I скаже, що дісталось всім, а йому – найбільше. Сучасники зрозуміли спрямованість письменникового сміху. Це було великим вивільненням із темноти понурості. Полуднева хвиля світла й сміху в російській літературі з'явилася з Гоголем. За висловом Івана Аксакова, Гоголь змусив усю Росію сміятися за своїм велінням.

Можливо, найповніше це оцінив В.Розанов, який геніально відчував питома російську матерію життя. Ворожість Гоголя щодо основи національного буття Росії він відчув уже на початку свого літературного шляху й усе життя боровся проти Гоголя. Нагадаю лише кілька висловів В.Розанова: «Поява Гоголя була більшим нещастям для Русі, ніж монгольське іго»; «Гоголь відгвинтив якийсь гвинт усередині російського корабля, після чого корабель почав розвалюватися, він «відкрив кінгстони», після чого почалося невпинне, повільне, рік за роком занурення Росії під воду»; «Нігілізм неможливий без Гоголя і до Гоголя». Думаю, достатньо. Мислитель тонко спостеріг небезпеку Гоголевого сміху, який підточував Росію зсередини. Цікаво, що однією з причин цього В.Розанов (і не тільки він) вважав етнічне походження Гоголя. У листі до П.Струве у лютому 1918 р. він писав: «Я все життя боровся й ненавидів Гоголя: і в мої 62 роки думаю: ти переміг, жахливий хохол». В.Розанов мав побачити руїни імперії, щоб визнати перемогу генія Гоголя. З погляду Ф.Достоевського, Гоголь володів «страшною могутністю сміху», який «не виражався так сильно ще ніколи, ні в кому, ніде, в жодній літературі відтоді, як створилася земля». Якоїсь миті письменник сам злякався цього, збагнувши деструктивну потугу своєї творчості, і почалося каяття до самої смерті, але написане пером... жило своїм життям. А конструктивні ідеї «Вибраних місць» і другого тому «Мертвих душ» були, крім усього іншого, не зовсім вдалою спробою нейтралізувати руйнівну силу вершинних творів письменника.

Не думаю, що в Гоголя був якийсь свідомий намір підірвати Росію зсередини (як вважає, наприклад, австралійський науковець Петро Савчак)¹⁰. Хоча, зрозуміло, що освоєння чужого світу породжує суперечності й конфлікти. І головний із них – це конфлікт культур: російської й української. Геній однієї здатен проникнути в осердя іншої і прищепити новий плід, подальше буття якого неможливо спрогнозувати. Окреслена контроверза

¹⁰ С а в ч а к П. Хто боїться Ніколая Гоголя? (До питання «малої літератури») / П.Савчак // Літературознавство: IV міжнар. конгрес українців (Одеса, 26–29 серп., 1999). – К., 2000. – Кн. I. – С. 266–274.

пов'язана з функціонуванням Гоголевого сміху в історії російської культури й потребує серйозного вивчення.

Росію Гоголь називав «духовною вітчизною», але при цьому навіть у «Вибраних місцях» писав: «...я близький усім вам родич», він визнав спільність «породи», хоча певним чином і дистанціювався від цього в останній своїй книжці. Позиція пізнього Гоголя – над православним християнським світом.

Тому Росія й не може, як у випадку з О.Пушкінім, сказати: «Гоголь – наше все», бо Росія у творах Гоголя виглядає жахливо. І протести частини російських учителів у 1990-ті рр. проти вивчення вершинних творів письменника – ще одне свідчення того. Гоголь прищепив російській літературі й культурі не просто критицизм, а знищувальну силу сміху. Навіть комуністичні ідеологи змушені були задекларувати своє ставлення до нього (які саме гоголі й щедріни їм потрібні), бо відчули, що гоголівський сміх починає проростати на новому ґрунті.

Щодо України, то тут усе теж не так просто, як може видаватися на перший погляд і як стверджує дехто, вбачаючи в Гоголі ледь не національно мислячого письменника. Такого конфлікту, як у Росії, зрозуміло, не було. Життя Гоголевої спадщини в каноні української культури мало іншу природу й інший резонанс.

З одного боку, він перший витворив образ України. І пластичний, і духовно-психологічний. Треба визнати, що й досі уявлення про Україну створюється під впливом Гоголя. Тут і сміх, і смуток, і таїна містичних сил, і звитяга та жертвовність козацьких лицарів, а головне – залюбленість у цю землю: степ, ніч, Дніпро... Світ пізнавав і пізнає чарівну природу України завдяки Гоголю.

М.Грушевський вважав Гоголя «одним з найгеніальніших людей, яких дала Україна», який став «ентузіастичним співцем українського життя» й «обсипав розкішними квітами творчості сю Україну, що представлялась йому дорогою, прекрасною (але зауважимо! – П.М.) покійницею»; Гоголь «овіяв її гробовець ароматами поезії, не підозріваючи її близького воскресення, не підозріваючи вічного життя під шкаролупою півзотлілих форм». Думка М.Грушевського, певно, йде від статті «Про малоросійські пісні», в якій Гоголь писав, що народні пісні – «надгробний пам'ятник минулого, більше ніж надгробний пам'ятник: камінь з красномовним рельєфом, з історичним написом...». Тобто для Гоголя всі великі діла, що творилися на цій землі, – у минулому. Для нього прекрасна Україна була «покійницею». Це важливо збагнути. Його історичні писання були спробою порятувати те, що назавжди, з Гоголевого погляду, втрачене. Волею історії і Творця. Письменник шкодував за тим часом, минуле бачилось як велика епоха великих звитяг, нечу-

ваного злету людського духу. Він відчував свою причетність до цього минулого, своєрідний «поклик предків». Не забуваймо, що в його родоводі були гетьмани П.Дорошенко і П.Скоропадський, а ще Лизогуби, Забіли, Безбородьки, Трощинські та інші українські шляхетні роди. Осягаючи й осмислюючи українське минуле, Гоголь, можливо, і не передбачав того ефекту, який матиме його тризна за Україною. Прощання з нею наснажене могутньою емоційною енергією, що розлита в усій історії «Тараса Бульби» (в усіх центральних сценах повісті наявний цей мотив). Доля Тараса Бульби в найзагальніших рисах є втіленням долі України. Центральний образ живе не лише в людському вимірі. Тому будь-яка спроба дивитися на нього тільки в людських вимірах й інтерпретувати з цих позицій заводить у глухий кут. Мистецтво романтичної доби здатне на такі масштабні узагальнення. В рецензії на «Історичні афоризми» М.Погодіна Гоголь відзначив як заслугу відомого історика той факт, що він уперше сказав, що «історія має з усього людського роду створити єдину одиницю, одну людину й подати біографію цієї людини на всіх етапах її становлення». Молодість нації, войовниче та звитяжне минуле, високе лицарство, в якому домінує не здоровий глузд, а юнача нерозсудливість, спокуса Польщею, боротьба за віру, трагедія роду-народу (рід Бульбенків згинув), причина якого не в останню чергу вкорінена в самознищенні – ось головні історіософські формули повісті. Про це «Тарас Бульба» – «несвідома, але геніальна спроба створити літературний епос» (В.Сиповський). Повість полишила заново відтворений у геніальній формі великий духовний спадок, що, згорнутий та сконденсований у міфі, оживлений генієм Гоголя в нову епоху і вживлений, чого Гоголь, я певен, і не передбачав, в українське національне тіло і свідомість, які вже почали на той час активно формуватися. Жодний художній твір не мав такого впливу на утвердження козацького міфу – осердя національної ідентичності, як «Тарас Бульба». І ніякі спроби цей міф переорієнтувати (як це зробив, наприклад, у своїй екранізації В.Бортко) не мали й не матимуть успіху. Російський глядач і читач знає, що це – не його міф, не його історія, міф приватизувати неможливо. На те він і міф.

Уже після смерті письменника, у найтемніші періоди національного буття, «Тарас Бульба» будив українську свідомість, нагадуючи українцям про їхнє величне минуле. Українець, який у той час ще лишався національно притомним, діставав у цьому епосі могутню опору, отримував те, чим міг пишатися. Саме його окремішність та національну самотність і боронили лицарі Гоголя. Окреслені заслуги Гоголя – підстава для того, щоб його творчість стала національним надбанням і супроводила українця з дитячих літ.

Не випадково «Тарас Бульба» викликав, до слова, підозру й у радянських ідеологів. Спроби О.Довженка, навіть С.Бондарчука екранізувати «Тараса Бульбу» наштовхувалися на опір і завершилися, як відомо, нічим. Радянські ідеологи боялися, щоб не визирнули в екранізації українські шати епічної історії, бо цього не можна було допустити. Це відчувалося і на літературознавчому полі. 1973 р. в Києві вийшла книжка доцента Київського університету О.Карпенка «Про народність Гоголя». Я переконаний, це – одна з найкращих праць на терені української русистики ХХ ст. Доказовіше і яскравіше про вкоріненість «Тараса Бульби» в українську стихію ніхто не сказав. Наведу з коментарів останнього 17-томного видання творів Гоголя в Москві думку лідера «православного гоголезнавства» В.Воропаєва, який, покликаючись на працю О.Карпенка, пише: «...в “Тарасі Бульбі” немає жодного бодай найменш значного епічного або ліричного мотиву, який не мав би своєї аналогії в українських народних піснях і думах»¹¹. Саме це й треба було довести. Однак праця О.Карпенка, з подачі цековського ідеолога, який пізніше навчав прикарпатських студентів, як любити Україну, дістала негативну оцінку колег¹², що не дало можливості дослідникові продовжити роботу в цьому напрямі. Проте його наукова розвідка знайшла підтримку зарубіжних колег. Так що на «Тарасі Бульбі» туго зав'язано багато вузлів.

Суперечки в оцінці ролі Гоголя у розвитку української культури вдало окреслив мудрий Є.Сверстюк: «Гоголь був українцем, якому нагадували, що він оре чужу ниву... А він завжди знав, що оре ниву Господню»¹³. Життєва орбіта Гоголя, його праця на російському гуманітарному полі відіграли далеко не об'єднавчу роль в історії українства. Він, як стверджував один із проникливих його критиків Є.Маланюк, став «фундатором міту “Руси-Росії” і представником “політичного малоросійства”». А це послаблювало національну енергію. З погляду російського обивателя, Гоголь – зразковий малорос, який не надто переживав з того, яка в нього душа... У цьому сенсі – «Гоголь як Путь» – неприйнятний, зрозуміло, українцеві, але саме «як Шлях» його найчастіше пропагують у Росії нашим малоросам. Він спокусив та спокушає багатьох шукати слави і визнання на теренах Росії. Ціною відмови від самих себе. І.Нечуй-Левицький якось сказав: «У кожному українцеві схований маленький Гоголь, який за сприятливих умов виходить назовні». Звучить як діагноз.

¹¹ Г о г о л ь Н. Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. / Н.Гоголь. – Москва ; Київ, 2009. – Т. I–II. – С. 636.

¹² Див.: Кулініч А. Змістовна робота, прикрі прорахунки? / А.Кулініч, І.Заславський // Літ. Україна. – 1973. – 20 лип.; рецензія Д.Чалого // Рад. літературознавство. – 1973. – № 3. – С. 92–94.

¹³ С в е р с т ю к Є. Різдвяний гість Гоголь / Є.Сверстюк // <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=2798>

А дистанціювання Гоголя від національної справи має, як мені здається, своє пояснення. По-перше, в Росії визрівання національної свідомості відчутно відставало порівняно із Заходом. Слово «нація» в російському суспільному дискурсі було чужим тривалий час. Імперія будувалася на суворій ієрархії й доцентричності, будь-яка спроба дій в іншому напрямі жорстко переслідувалася (Гоголь теж опонував будь-якому «дробленню»). З легкої руки Уварова, в Росії побутувало поняття народності, яке, ймовірно, придумав кн. П.Вяземський. Воно мало відмінну від «нації» конотацію і стояло поряд із православ'ям і самодержавством, які надавали слову «народність» іншої семантики.

Ідеологи імперії завжди відзначалися неабиякою винахідливістю.

По-друге, Гоголь після невдалої спроби переїзду до Києва й від'їзду за кордон 1836 р. саме там, на Заході, віднайшов духовне опертя своїм християнським переконанням у середовищі Великої польської еміграції, одним із лідерів якої був Адам Міцкевич – напівлегендарна постать не тільки для Гоголя, а й для багатьох російських літераторів, зокрема О.Пушкіна. Митець, який шукав шляхів утілення християнських основ життя, на власні очі побачив спробу практичної реалізації християнського ідеалу в діяльності емігрантського польського ордену «з-мертвих-встанців» (воскреслих із мертвих), які Христову віру заклали в підвалини національно-визвольної ідеології. Письменник добре знав ідеологію цього товариства. Ідея «з-мертвих-постання», тобто воскресіння, пронизує всі «Вибрані місця», що, як відомо, завершуються главою «Світле воскресіння». Апостол Павло якось сказав: коли немає воскресіння, то і віра наша даремна. Романтична доба жила ідеями релігійного відродження, що раніше притлумило Просвітництво, і Гоголь був одним з яскравих його провідників. Гоголівські «Вибрані місця» були православною редакцією оновленого християнства, що його не прийняло російське суспільство, бо сповідувало інші цінності. У цьому й полягає трагедія апостольства Гоголя. В Росії просвітницькі ідеї ще були актуальні, але на горизонті вже жевріла позитивістська епоха, коли і помер для Європи Бог.

Саме християнська ідея стає під кінець життя своєрідним дороговказом і найвищою цінністю для письменника. Комплекс християнських ідей мав стати засадничим у 2-му томі «Мертвих душ». Аби переконатися в тому, що Росія прийме ці ідеї, Гоголь виклав їх у «Вибраних місцях», але російське суспільство посміялося з них і тим визначило трагічний фінал митця і мисленника, а подальша робота над «Мертвими душами» втратила сенс.

Отож, чий Гоголь? Чим він близький українцям і чим росіянам? Що буде, а що руйнує? Новий час дасть і нові відповіді.

Думки про Миколу Гоголя і його місце в українській літературі

* * *

Со времен Гоголя взгляд великороссов на натуру малороссиянина переменялся: почуяли в этой натуре способности ума и сердца необыкновенные, поразительные; увидели, что народ, посреди которого явился такой человек, живет сильною жизнью и, может быть, предназначается судьбою к восполнению духовной натуры севернорусского человека.

П.Куліш

* * *

Если где Гоголь является вполне малороссиянином, то в тех произведениях, которые относятся к быту великорусского общества... Слушая малороссийскую присказку от смышленного остряка малороссиянина, сохранившего старую манеру запорожца прежних времен, невольно поражаешься сходством такой манеры с тем тоном, который господствует в «Мертвых душах», «Ревизоре», «Шинели», «Невском проспекте». Этот комизм, из-под которого автор не изымлет и себя наравне с другими, комизм, способный рассмешить задумчивую натуру и заставит задуматься и загрустить веселую. Смех над горем и печаль над весельем – это черта малорусского взгляда на жизнь.

М.Костомаров

* * *

Для того, кто цинит у літературі більш дух і матеріал, ніж слово, Гоголь не перестає бути українцем не тільки в «Вечорах» і «Миргороді», але і у «Мертвих душах». У «Вечорах» він змалював природу українську, пересказав українські повір'я і казки, але, окрім того, зачертав і кілька образів типічних українських: дівчата, дяк, панич, губернський голова, що возив Катерину II, винокур і т. ін. – це чисто українські типи.

М.Драгоманов

* * *

Всмаатриваясь в источники повестей, напр. «Тараса Бульбы», мы можем заметить, что Гоголь целиком почти вставлял перевод с малороссийского, а потому в них и остался дух не русской речи. Вот место, в котором Гоголь говорит о сборе охочекомонных казаков: «...Стоило только есаулам пройти по рынкам и площадям всех сел и местечек и прокричать во весь голос, ставши на телегу: “Эй, вы, пивники, броварники, полно вам пиво варить, да валяться по запечьям, да кормить своим жирным телом мух! Ступайте славы рыцарской и чести добиваться! Вы, плугари, гречкосеи, овцепасы, баболобы, полно вам за плугом ходить, да пачкать в земле желтые чоботы, да подбираться к жинкам и губить силу рыцарскую! Пора доставать казацкой славы...”». Это место представляет переложение в прозу (с необходимыми сокращениями) начальных стихов песни о Коновченке, по тексту, изданному Лукашевичем в его сборнике «Малороссийские и червоно-русские народные думы и песни». Привожу оттуда отдельные стихи, имеющие ближайшее отношение к отрывку:

«Ви грубники, ви лазники,
Ви броварники, ви винники,
Годі вам у винницях горілок курити,
По броварнях пиво варити,

По лазнях лазень топити,
По грубам валятися, –
Товстим видом мух годовати...
Ходите за ними (нами?) на долину
Черкень погуляти!».

И.Мандельштам

* * *

Він обсилав розкішними квітами творчості сю Україну, що представлялася йому дорогою, прекрасною покійницею; овів її гробовець ароматами поезії, не підозріваючи вічного життя, – в його устах були тільки повним жалю і любові похоронним співом...

М.Грушевський

* * *

І Гоголь так само, як Шевченко: зробили великий переворот, розпочали нову епоху, але не тим, що вони заміряли і над чим теоретизували, але тим, в чому виявлялася велика життєва енергія всього українського народу!

Се ж Гоголь не лиш любив, не лиш мріяв про буйне полудне, не лиш був «пламенним бардом» української минувшини, – він був українцем!

М.Євшан

* * *

Гоголь почав свою літературну діяльність з «Вечорів» – цих веселих, фантастичних оповідань, навіяних українською чарівною природою, українським побутом, старовиною, пройнятих українським гумором, оповідань, сповнених життя, краси, радості й бадьорості; перейшов далі через «Ревизора»; дав «Мертвих душ», що в них навіки зафіксував образи живих Чичикових, Манілових, Плюшкіних; створив «Тараса Бульбу» – цей патос української минувшини – і кінчив тяжким та обмеженим моралізмом «Переписки».

І.Лакиза

* * *

Гоголева проблема для історика українського письменства складається з двох питань: 1) український елемент в творах Гоголя, 2) вплив Гоголя на розвиток українського письменства.

Гоголь у «Вечорах» та «Миргороді» виявив органічний зв'язок не тільки з народною піснею, казкою та вертепом, а й з новою українською літературою від Котляревського починаючи. Він, власне, своєрідно відбив основні напрямки тогочасної української літератури:

1) етнографічно-побутовий напрямок Котляревського та його наступників, що, повставши як реакція проти т. зв. псевдокласицизму, звертається до вульгарних форм народної мови, використовував прислів'я, анекдоти і т. ін., культивував навмисну грубість та удавану наївність і т. д.;

2) сентиментально-романтичний напрямок, що виявився в захопленні народною ліричною піснею, переважно жіночою;

3) романтичний напрямок, що культивував тоді в українському письменстві переважно баладу фантастично-казкову (Боровиковський, Гулак-Артемівський та ін.) та баладу, що поетизувала минуле, Запоріжжя і т. ін. («Козак» Боровиковського та ін.).

П.Філіпович

* * *

Те, що Гоголь писав по-російськи, це справа припадку, неприхильного для нас збігу обставин його часу, але ж він думав і відчував по-українськи, сміявся й плакав по-українськи, а навіть його російська мова, так по своїй складні, як і багатством суто українських слів та зворотів, це українська мова, живцем і насилу перекладена на російську.

М.Голубець

* * *

«Тарас Бульба» став виразним проповідником українського патріотизму 40–60-х рр., а з нього згодом повстало завзяття діяча-громадянина 70–80-х рр.

І.Свенцицький

* * *

Проте ім'я в літературі Гоголь здобув собі через свої прозові оповідання з українського життя. Переплітаючи фантастичні образи з українського пісенного й казкового матеріалу з реальними картинами народного побуту, він дав незвичайно гарні й сильні своєю барвистістю цикли з українського тогочасного життя. От, напр., у «Сорочинському ярмарку» він спілітає уявну дійсність із легенди про «червону свитку» з багатим у подробиці й об'єктивним українським тодішнім життям із його всіми турботами, та головню його типовими представниками так серед старшого покоління (повільний Солопій Черевик, сварлива й енергійна дружина його Хівря й ін.), як і серед молоді генерації (вродлива Параска Черевиківна, закоханий парубок Грицько Голопупенко й ін.). Коли до цього додати неперевершений український народний гумор так у ситуаціях, як і в вислові, то справді Гоголь показується вже в цій оповіданні як письменник із вродженим талантом і глибоким відчуттям українського життя.

Я.Рудницький

* * *

Вперше в усій різнобарвності й пишноті перед читачами постала українська природа, народний побут і народна творчість. Манірній і бундючній, за виразом Пушкіна, літературі дворянського товариства, що гребувала мужиком, Гоголь протиставив простодушні на вигляд, а разом з тим і «лукаві» оповідання пасічника Рудого Панька, сільського дячка Хоми Григоровича, які самою формою своєї мови відрізнялись від оповідань того «горохового панича, що розповідав такою вигадливою мовою, що його багато дотепників і з московського народу не могло зрозуміти...»

Сучасні Гоголю українські письменники насамперед запозичували у Гоголя зовнішню форму, будуючи свої твори у формі таких самих розповідей від першої особи, якими є більша частина «Вечорів на хуторі біля Диканьки». Рудому Панькові Гоголя відповідає у Г.Квітки-Основ'яненка житель приміської слободи Харкова Грицько.

Немає сумніву, що Гоголь дуже сприяв посиленню інтересу українських діячів до народної творчості, до героїчних легенд минулого України, до вивчення народного побуту. За прикладом Гоголя українські письменники звернулись до розробки тематики народних казок, до широкого використання пісенної народної творчості і, зокрема, історичних пісень та дум, що розповідали про боротьбу українського народу з чужоземними загарбниками і поневолювачами.

Гоголь, таким чином, є супутником і вчителем прогресивних українських письменників XIX і XX ст. Наведені факти, звичайно, далеко не вичерпують питання. Велика роль Гоголя в розвитку українського театру і драматургії XIX–XX ст. З Гоголем пов'язана і історія української музики – особливо української музикальної драми, і історія образотворчих мистецтв України.

О.Білецький

* * *

Своєю літературною творчістю Гоголь виконував діло величезної ваги: своїми українськими повістями пробуджував він серед нас національну свідомість, а своїми сатиричними писаннями – суспільно-політичну: демаскував усю гниль і моральний розклад царського ладу, виказував усю нікчемність сучасного йому громадянства, всіх тих наших «рабів-підніжків, грязь Москви», що проти них пізніше так гостро виступав Шевченко.

І це не дивно – в родині Гоголів панувала українська мова, як і в родині Капністів, і сам він думав по-українському, а пишучи свої твори, перекладав їх на російську мову, як це доказав проф. Мандельштам у студії про його мову й стиль.

В.Дорошенко

* * *

В «Старосвітських дідичах» Гоголя – не в фабулі й описах тієї новели, а, скорше, в її «кліматі», в тім світі, хоч ідилічним, але й приземним, тісним і, либонь, задушливим – розкривається нам національна атмосфера України початку XIX ст.

Гоголь дав нам справжню героїчну епопею – «Тарас Бульба», плід напруженої праці цілого його життя, частинно взорований м. інш. на Гомеровій «Ілліаді». Як би ми не ставились до стисло національної вартості цього твору, він залишається монументальним і, правдоподібно, вічним. Він, мимо всього, воскрешає дух Козацької доби: за Віру і Націю.

Є.Маланюк

* * *

Микола Гоголь займає особіне місце в історії російсько-українського культурно-літературного єднання. Він дуже добре знав і любив історію України, мову її народу, багатющий український фольклор і літературу. Одним з його учителів був Котляревський, впливу якого він зазнав при створенні «Вечерів на хуторі біля Диканьки» і «Миргорода». У пізніших його творах, таких як «Ревизор» і «Мертвые души», теж відчувається немало українських елементів, що неодноразово відзначалося сучасниками Гоголя, а в наш час рядом дослідників його творчості.

Справді, М.Гоголя не можна відірвати од української культури і літератури. Свій творчий шлях він розпочинав одночасно як російський і український письменник. Це підтверджується і тематикою, і українсько-національними характеристиками героїв (з їх насиченою українськими мовою) «Вечерів...» та «Миргорода», у яких, крім усього, розвинуті традиції не тільки російської, а й сучасної Гоголю української літератури, сатири й гумору Котляревського та Гулака-Артемовського зокрема.

П.Охріменко

*Зібрали і підготували до друку
Павло Михед і Олена Дацько*